

Türk- Alman Edebiyatına Tarihsel Bir Bakış ve Bu Edebiyata İlişkin Kavramlar

Erkan ZENGİN

Özet

Almanya’da yaşayıp Almanca yazan Türk kökenli yazarların edebî yapıtlarının dönem ve buna bağlı olarak yapıtın içeriği ya da biçemi bakımından nasıl sınıflandırılacakları, Alman veya Türk edebiyatına dâhil edilip edilmeyeceği konusu Türk ve Alman edebiyat bilimcilerini meşgul etmiştir. Günümüze kadar genellikle “Göçmen Edebiyatı” kavramı tercih edilmesine karşın, bu kavramlar bütün edebiyat bilimciler tarafından kabul görmemiştir. Bu bağlamda hâlâ herkesin üzerinde uzlaştığı bir kavram bulunmamaktadır. Burada *Alman Ekmeği*’nden (1975) *Hinterland*’a (2009) kadar edebî anlamda neler olduğunun ve üretildiğinin bir yansımasını ortaya çıkarmak ve günümüzde bu edebiyatın nerede durduğunu irdelemek, genel bir bakış açısı kazanmak için çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk–Alman Edebiyatı, Konuk (Misafir) İşçi Edebiyatı, Göçmen Edebiyatı, Kültürlerarası Edebiyat, Kültür- aşırı Edebiyat.

Ein historischer Einblick in die Deutsch–Türkische Literatur und die Begriffe im Zusammenhang mit dieser Literatur

Abstrakt

Die Frage, wie man die in Deutschland lebende und auf Deutsch schreibende Schriftsteller/innen mit türkischer Herkunft bewerten sollte, wie man ihre Werke nach Herausgabedatum, Stil und Inhalt kategorisieren kann und ob sie unter der Rubrik deutsche oder türkische Literatur untersucht werden sollte, ist seitens türkischer und deutscher Wissenschaftler ein stark diskutiertes Thema. Obwohl „Migrantenliteratur“ bis heute ein gebrauchter Begriff ist, wird

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2010 Bahar (12), 329-349

er nicht von allen Wissenschaftlern anerkannt. Aus diesem Grunde gibt es keinen Begriff, auf den sich die Wissenschaftler geeinigt haben. Hier wird versucht, eine Reflexion, über das, was von *Alman Ekmeği* (1975) bis *Hinterland* (2009) produziert wurde und über die Veränderungen, die literarischen Werke verwirklicht haben, wiederzugeben. Somit wird bezweckt eine allgemeine Meinung zu entwickeln und die Veränderungen der Begriffe anhand von Beispiele darzustellen.

Schlüsselwörter: Deutsch–Türkische Literatur, Gastarbeiterliteratur, Migrantenliteratur, Interkulturelle Literatur, Transkulturelle Literatur.

A Historical Assessment of Turkish-German Literature and Concepts in Relation to This Literature

Abstract

It has been quite an occupation for the scholars of German Literature of how the literary works of the authors of Turkish origin who live in Germany and write in German are to be classified in terms of their era, content, and form; and of whether or not the authors can be included in the German or Turkish Literature. Although the term ‘immigrant literature’ has been widely used until today, it has not been accepted as a proper description by many scholars. In this respect, there is not one term on which a consensus has been reached. In this article, the aim is to assess what has happened and been produced in terms of literature from *Alman Ekmeği* (1975) to *Hinterland* (2009), to explore where these literary works stand today, and to have an overall view of these literary works.

Key words: Turkish–German Literature, Guest worker literature, Immigrant Literature, Intercultural Literature, Transcultural literature.

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik bunalımdan sonra 1950'li yıllarda Alman ekonomisi kalkınmaya başladığında yeni bir iş gücüne ihtiyaç doğdu ve Almanya bu iş gücünü başta Portekiz, İtalya, Yunanistan ve Türkiye'den karşıladı. Bundan dolayı büyük oranda kol emeğine ifa eden göçmen işçiler kitleler hâlinde Almanya'ya gittiler. Bu göç dalgası özellikle 1960'lı yılların başında yoğun olarak görülmüştür. Yığınlar hâlinde Almanya'ya göç eden işçiler öncelikli olarak sadece geçici bir süre için gittiklerini düşündüler.

İlk işçiler Düsseldorf Havaalanı'na indiğinden bu yana 50 yıl geçti ve bu süreçte hem Alman toplumu hem de göçmen işçiler birbirlerinden büyük oranda etkilendi. Bu durumu İsviçreli yazar Max Frisch'in ünlü sözü "*Biz işçi çağırdık, insanlar geldi.*" en iyi şekilde ve tüm gerçekliğiyle özetlemektedir. Gelen bu insanlar, oraya sadece çalışma amacıyla gitmemişler, aynı zamanda kendi kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Benzer bir biçimde Aras Ören "*Biz bavgulumuzda dilimizi getirdik. Küçük hediye olarak kültürümüzü ve sanatımızı da ve bunlarla bu toplumu biraz değıştirmek istiyoruz*" derken Max Frisch ile paralel düşündüğünü göstermektedir (Baytekin, 1997, s. 51).

Fakat beklenenin aksine Türkler nesiller boyu Almanya'da kaldılar, çocuk sahibi oldular, onları yetiştirdiler, emekli oldular, bazıları Türkiye'ye tekrar geri döndü, bazıları ise Almanya'da yaşamaya devam etti.

Söz konusu göç süreci olumlu sonuçlar doğurduğu gibi olumsuz sonuçlar da doğurmuştur; başlangıçta her iki toplumda büyük sorunlar yaşanmıştır. Göçmen ve azınlık grubu olarak Türkler, Almanya'da yeni bir kültürle karşılaştılar. Göç ettiği ülkenin kurallarını bilmemeleri, alıştıkları yaşam tarzının dışında bir yaşam tarzına uyum sağlamak zorunda olmaları ve bunun

sonucunda göç ettikleri yeni topluma uyum gösterememeleri gibi farklı sorunlarla karşılaştılar. Bütün bu sorunlar Türklerde bir “kültür şoku” yaratmıştır (Kaya, 2000, s.16). Bu sorunların en önemlisini dil engeli oluşturdu (Zengin, 2000, ss. 103-128). Başlangıçta bir arada yaşamak zorunda kalan iki toplum öncelikli olarak el işaretleriyle anlaşmaya çalışıyordu. Dil sorunu ikinci kuşak Türklerin yetişmesiyle birlikte çözüldü, hatta Türk kökenli yazarlar zamanla Almanca eserler vermeye başladılar. Bu bağlamda Max Frisch’in yukarıda belirtilen cümlesi, aynı zamanda günümüze kadar gelen, gelişen ve değişen, zamanla Alman edebiyatının bir parçası olan, uzun bir süreçten sonra genel olarak “Kültür-aşırı Edebiyat” diye adlandırılan edebiyatın oluşumunu da kapsayan genel bir kültürel tanımlamadır.

Türklerin yazdığı eserlerden oluşan bu edebiyat, Almanya’ya göç eden Türk kültürünü oluşturan öğelerden biri olduğu kadar, bu kültürün yansıdığı temel bir alan olarak da görülebilir. Bu çalışmada amaç günümüze kadar gelen, gelişen ve değişen bu edebiyatı, değişim aşamalarıyla ve bu edebiyatı nitelendiren kavramlar üzerinde durarak tanıtmak olacaktır. Almanya’daki Türk eserlerinin nasıl bir değişim sergilediğini anlamak, *Alman Ekmeği*’nden (1975) *Hinterland*’a (2009) kadar bu edebiyat alanında olup bitenlerin bir panoramasını gözler önüne sermek ve günümüzde bu edebiyatın nerede durduğunu irdelemek, genel bir bakış açısı kazanmaya ve eserleri daha sistematik incelemeye olanak sağlar.

Almanya’da Türk-Alman yazarlar üzerine yazılmış kitapların ve Jena Üniversitesinin Yabancı Dil Olarak Almanca (Deutsch als Fremd- und Zweitsprache) Bölümünün kur tanımlarının taranması neticesinde altta sıralanmış şu kavramlar saptanmıştır:

Konuk (- Misafir) İşçi Edebiyatı	(Gastarbeiterliteratur)
Azınlık Edebiyatı	(Minderheitsliteratur)

Gurbetçi Edebiyatı	(Ausländer Literatur)
Yabancı Edebiyatı	(Literatur der Fremde)
Göçmen Edebiyatı	(Migrantenliteratur)
Kültürlerarası Edebiyat	(Interkulturelle Literatur)
Kültür- aşırı Edebiyat	(Transkulturelle Literatur)

Söz konusu kavramlar Türkçe makalelerde yer alan kavramlar göz önünde bulundurularak çevrilmiştir¹.

Bu kavramların çok olmasının ve farklı biçimlerde kullanılmasının temel nedeni Almanya’da yaşayan Türklerin eserlerinin içerik ve biçim bakımından zamanla değişmesidir. Bunun yanı sıra Türklerin Almanya’yı ve bununla birlikte Almanları algılayışları da değişmiştir. İkinci neden ise Almanların bu eserleri algılayış şeklinin yanı sıra Türklere olan bakışlarının da değişmesidir. Başka bir ifadeyle, bu kavramlar sadece edebî eser göz önünde bulundurularak oluşturulmamıştır, bu kavramlaştırmada aynı zamanda sosyo-politik ve sosyokültürel açıdan iki toplumun birbirlerini algılayışları da etkili olmuştur. Nitekim Almanlar, “geçici konuk işçi” veya “misafir işçi” olarak gördükleri göçmen iş gücünün edebî eserlerini başlangıçta “Konuk (Misafir) İşçi Edebiyatı” adı altında değerlendirmişlerdir. Bir taraftan yeni göçmen işçilerin artık Almanya’ya alınmaması ve buna bağlı olarak yasaların değişmesiyle hem göçmen yazarların hem de Alman edebiyat bilimcilerinin birbirlerinin algılayışında meydana gelen değişimle birlikte bu tanımlamalar “Kültür- aşırı Edebiyat” (Transkulturelle Literatur) kavramına yönelik bir gelişme süreci göstermiştir.

Kavramların gelişim süreci, tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde daha açık seçik anlaşılacaktır. Hem bu kavramlar gözetilmeksizin gerçekleştirilecek bir tarihsel inceleme hem de yazarın kökeni esas alınarak

---

¹ Şahin, 2001, ss. 513-517, bakılabilecek kaynaklardan bir tanesidir.

oluşturulacak toplu tanımlamalar, birçok ayrıntının gözden kaçırılmasına neden olur. Bu da kapsamlı bir değerlendirmenin yapılmasını imkânsız hâle getirir.

Bu açıdan Sargut Şölçün Türk - Alman edebiyatının kuşaklara göre ayrılması gerektiğini vurgulamış ve bütünlük içerisinde değerlendirmenin yanlış olacağını da belirtmiştir. Bu çerçevede bütün dönemleri kendi içerisinde ayrı ayrı değerlendirme gerekliliği doğurmuştur.

Bu çalışmada da kavramlar dönemlere göre ayrılmaya çalışılmıştır. Buna bağlı olarak yazarların eserlerinin sadece yayımlanma tarihleri değil, aynı zamanda işledikleri konular, kullandıkları dil ve biçem (üslup) özellikleri de bölümlendirmede etkili olmuştur. Bu nedenle bazı yazarların adı farklı dönemler içinde geçebilir. Burada amacımız sadece bu kavramlara bir açıklık getirmek ve kendi dönemleri içinde değerlendirmek değildir. Çalışmanın diğer bir amacı ise Türk - Alman yazarlarının, edebî kişilikleri ile eserlerinin dönemler içerisinde Almanlar tarafından “kökene dayalı” sınıflandırılmalarına karşı çıkış nedenlerini ortaya koymaktır.

İlk Kuşak ve Konuk – (Misafir) İşçi Edebiyatı 1970 – 1980

1960’lı yılların ortasından itibaren Türkler, Almanya’da, günlük yaşamda ve iş yerinde edindikleri olumsuz tecrübeleri ve buna bağlı olarak oluşan “kültür şokunu” dile getirme ihtiyacı duymuşlardır. Fakat Almancayı iyi bilmemeleri, bunların büyük oranda kendi kabuğuna çekilip sadece kendi aralarında kalmalarına ve yalnızca Türkçe konuşmalarına neden olmuştur. Türklerin diğer bir kısmıysa, edebî eserler aracılığıyla yaşadıkları sorunları dile getirme ihtiyacı duymuştur. Bu grupta bulunan göçmen yazarlar, Almanya’daki “Türk Göçmen Edebiyatı”nın ilk eserlerini vermiştir. Bu dönemde daha çok şiir ve kısa hikâyelerle Almanlara seslerini duyurmaya ve kültürler arası bir iletişim kurmaya çalışmışlardır. Genelde eserlerinde eleştirel ve hicivli bir anlatım

sergilemişlerdir. İşledikleri konular göçmenlerle bir araya gelme, geleceklerini kendi ülkelerinde geçirme ve daha rahat bir yaşam sürme istekleridir. Bu tür eserler, Türklerin yaşadıkları olumsuzlukları diğer ülkelerden gelen göçmen işçilerle paylaşmanın bir yolu olmuştur. Bu yazarlar, genelde eserlerinde edebî bir dille yazma endişesi taşımamışlar, sadece kendilerini ifade etmeye çalışmışlardır.

1962 – 1966 yıllarında Heidelberg’de çalışan Bekir Yıldız’ın İstanbul’da yayımladığı *Alman Ekmeği (Das Deutsche Brot, 1975)* kitabı yazarın Almanya ile ilgili olumsuz izlenimlerini dile getirmektedir. Aynı şekilde diğer eserleri de Almanya’da geçirdiği sürenin ne kadar zor olduğunu gözler önüne sermektedir. Eserlerindeki konu ve biçimin yanı sıra “Almanya’da yaşayan Türkler”den bahseden ilk eserlerden biri olma özelliğini ve önemini taşımaktadır. Bu dönemin diğer isimlerinden birisi Fetih Savaşçı’dır. Savaşçı, *İş Dönüşü (1972)*, *Çöpçü Türküsü (1975)*, *Almanya Gurbeti (1979)*, *İş Arkadaşları (1980)*, *Makineler Çalışırken (1983)* adlı eserlerinde, yaşadıklarını göçmenlerle “paylaşma” isteğini ön plana çıkarmıştır. Savaşçı, yeni ülkedeki gözlem ve yaşantılarını şiire, öyküye yansıtmıştır. Bu iki yazarla birlikte Fakir Baykurt’un da eserleri genelde Almancaya çevrilmiştir (Şölçün, 2000, s. 142). Yazarlar, çok nadir de olsa eserlerini kolay, anlaşılır ve basit bir Almancayla yazmışlardır fakat yine de eserler yayımlanmadan önce editör (Lektör) tarafından düzeltildikten sonra yayımlanmıştır.

Yüksel Pazarkaya o dönemin yazarlarını ve eserlerini işledikleri konu ve biçim bakımından şu şekilde betimlemektedir: “*Almanya’daki Türk edebiyatının ilk temsilcileri, geldikleri ülkeye hep yabancı kalmışlar, yabancı gözüyle bakmışlardır. Onlar için, göç kavramından çok gurbet kavramı geçerli olmuştur*” (Pazarkaya, 2007). Bu kavram Bekir Yıldız ile Fethi Savaşçı’nın eserleri için de geçerlidir. Pazarkaya’nın alıntısında “Gurbetçi Edebiyatı” veya “Yabancı Edebiyatı” (Literatur der Fremde) kavramının oluşum sürecini

görebilmekteyiz. Fakat bu anlayış göçün durdurulması amacıyla 1973 yılında yabancı işçi alımını durdurması (*Anwerbestop*) yasasıyla birlikte değişmeye başlar (Pazarkaya, 2007). Bu yasayla birlikte göç süreci sona erer ve yeni bir süreç başlar. Bu sürecin en önemli özelliği, sadece aile üyelerinin artık Almanya'ya gelebiliyor olmasıdır. Bu süreç aynı zaman Almanya'daki yabancı işçilerin yerleşme ve kaynaşma dönemi (*Phase der Konsolidierung der Ausländerbeschäftigung*) olarak da görülmektedir (Reißlandt, 2005).

Bu yeni sürecin edebiyattaki temsilcisi Aras Ören'le Güney Dal olmuştur (Pazarkaya, 2007). Aras Ören günümüzde hâlâ aktif olan bir yazardır. Ören'in Berlin Üçlemesi *Was will Niyazi in der Naunynstraße?* (1973), *Der kurze Traum aus Kagithane* (1974) ve *Die Fremde ist auch ein Haus* (1980) çok bilinen eserleri arasındadır. En son olarak *Üc Arcadas* (2007) yayımlanmıştır. Genelde yabancılık, kimlik ve buna bağlı kaçış, dil sorunu ve kadınların Almanya'daki Türk toplumu içerisindeki yeri ve yaşadıkları zorluklar gibi konular işlenmektedir.

Güney Dal'ın "*Wenn Ali die Glocken läuten hört*" (1979), *Europastraße 5* (1981), *Die Vögel des falschen Paradieses* (1985), yanı sıra günümüzde *Yanlış Cennetin Kuşları* (2004), *Aşk ve Boks / Ya da Sabri Mahir'in Ring Kıyısı Akşamları* (2005) Avrupa'da yaşayan Türklerin iç dünyalarını yansıtmaktadır. Yüksel Pazarkaya'nın da belirttiği gibi son romanları post-modern özellikler taşımaktadır. Her iki yazar da genelde eserlerini Türkçe yazmışlar ve daha sonra Almancaya çevirtmişlerdir.

Yüksel Pazarkaya diğer yazarlardan farklı olarak, öğrenci sıfatıyla Almanya'ya gitmiş ve Almancayı üniversitede öğrenmiştir. Bundan dolayı hem gözlemci hem yabancı olarak her iki tarafı da yakından takip edebilmiştir. Günümüzde hâlâ aktif bir yazar olan Pazarkaya aynı zamanda Orhan Veli, Nâzım Hikmet ve Aziz Nesin'in eserlerini Almancaya çevirmiştir. Pazarkaya,

Koca Sapmalarda Biz Vardık (1968), *Rosen im Frost. Einblicke in die türkische Kultur* (1982), *Ich möchte Freuden schreiben* (1983), *Spuren des Brots. Zur Lage der ausländischen Arbeiter* (1983), *Die Wasser sind weiser als wir* (1987), *Der Babylonbus* (1989), *Ich und die Rose* (2002), *Odyssee ohne Ankunft* (2004) gibi birçok eseri yayımlamıştır. İlk eserleri göç edenlerin yaşadıkları zorlukları ve yaşam mücadelelerini yansıtmaktadır. Daha sonraki eserlerinde kimlik sorgulaması, vatanlarına geri dönüş ve bunun sonucunda aradığını bulamama gibi konuları işlemiştir.

Genel olarak bu dönem eserlerde Türk dilinden ve özellikle deyim ve atasözlerinde doğrudan aktarımlara (çevirilere) rastlanmaktadır. Bu özellik zamanla işlevsel bir edebiyat biçimine dönüşüp günümüze kadar süregelmiştir. Alman edebiyatını ve dilini zenginleştiren bir unsur olarak görülmüştür. Bu özelliği taşıyan en önemli yapıtlardan biri de Emine Sevgi Özdamar'ın eseri *Das Leben ist eine Karawanserei, hat zwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich raus* (1994), "Göçmen Edebiyatı" kavramı içerisinde değerlendirilir.

Bu dönem yazarları "Konuk İşçi Edebiyatı" (Gastarbeiterliteratur) kavramının yanı sıra "Azınlık Edebiyatı" ve "Yabancı Edebiyatı" kavramlarıyla da anılmaktadır. Bunun başlıca nedeni de ilk giden yazarların Almanya'daki sosyo-politik konumları, gidiş amaçları ve Almanlar tarafından bu dönem yazarların eserlerini algılayışları ile yine Almanlar tarafından yazarların asıl geliş amaçlarının göz önünde tutulmasından kaynaklanmıştır. Bu dönem için "Konuk İşçi Edebiyatı" (Gastarbeiterliteratur) kavramı en uygun kavram olarak görülmüş olsa da, dönemin yazarları kendilerini bu kavramla kısıtlamak istememişlerdir. Bu bağlamda Yüksel Pazarkaya şunu ifade etmektedir:

Mein Unbehagen gegen diesen Begriff liegt klar auf der hand, als jemand, der unter den türkischen Autoren als erster auch Migrationserfahrungen, die eigenen wie der anderen, zu Papier gebracht hat, sträubt sich in mir etwas gegen diesen Begriff. Ich fühle mich von ihm weder angesprochen

noch erfasst. Um es deutlich auszusprechen, ich bin kein Gastarbeiterautor und meine Texte sind keine Gastarbeiterliteratur (Pazarkaya, 1986, s. 59).

Türk yazarları arasında göçmen tecrübesini yer yer kâğıda döken biri olmama rağmen, bu kavrama karşı duyduğum sıkıntı apaçık ortadadır. İkimde bir şey bu kavrama karşı çıkıyor. Bu kavramla ne nitelendirildiğimi ne de kapsandığımı hissediyorum. Açıkça söylemek gerekirse ben konuk işçi yazar değilim ve benim metinlerim konuk işçi edebiyatı değildir.

Alıntıdan da anlaşılacağı üzere ilk kuşak Türk - Alman yazarlarının “Konuk İşçi Edebiyatı” kavramıyla nitelendirilmeye çalışılması başta Yüksel Pazarkaya ve Aras Ören gibi o dönemin yazarları tarafından kabul görmemiştir (Bosse, 1990, ss. 482-483). Bu yazarlar kendilerini ve eserlerini Alman edebiyatının bir unsuru olarak görmektedirler. Nitekim bu kavram günümüzde tamamen işlevini yitirmiştir. Nedeni ise yazarların günümüzde Almanya’da geçici “konuk” olarak görülmemesiyle birlikte çoğunun artık “işçi” sınıfından olmamasıdır. İkinci kuşakla birlikte yukarıda değinmiş olduğumuz “Göçmen Edebiyatı” kavramı ön plana çıkmaya başlamıştır.

İkinci Kuşak ve Göçmen Edebiyatı 1990

1990’lı yıllar “Göçmen Edebiyatı” kavramının ağırlık kazandığı bir geçiş dönemi olarak görülmektedir. Neden geçiş dönemi olarak görüldüğü konusunda şunlar saptanmıştır:

Bu dönemin özelliği ilk kuşak yazarlarla birlikte ikinci kuşak yazarları da içinde barındırmasıdır. Diğer yandan bu orta dönem, günümüzde kullanılan “Kültür-aşırı Edebiyat” (Transkulturelle Literatur) veya “Kültürlerarası Edebiyat” (Interkulturelle Literatur) kavramlarıyla nitelendirilen Türk – Alman yazarlar ve birinci kuşak yazarlar arasında bir köprü oluşturur:

Die türkische Migrantenliteratur –eine Bezeichnung die übrigens nicht von allen Beteiligten akzeptiert wird – ist weder die unmittelbare Verlängerung der heimatlichen Literatur noch einfach ein Teil der

deutschen Literatur; sie weist vielmehr eine gewisse Selbstständigkeit auf, ja bedeutet so etwas wie eine Gratwanderung zwischen den beiden literarischen Kulturen, denen sie ihre literarhistorisch Legitimation verdankt (Şölçün, 2000, s. 135).

Türk Göçmen Edebiyatı – herkes tarafından kabul görmeyen bir tanımlama – ne memleket edebiyatının bir uzantısı ne de sadece Alman edebiyatının bir parçasıdır; daha çok bir bağımsızlık eğilimi göstermektedir. Edebiyat tarihi içerisinde yasallaşmasını iki kültürün varlığına borçlu olduğu bir çizgi üzerinde yapılan bir yürüyüştür.

Şölçün'nün “Göçmen Edebiyatı” tanımlamasında ön plana çıkan iki özellik bulunmaktadır. İlk olarak, “göçmen” kavramının bütün kesimler tarafından kabul gördüğü saptanmaktadır. İkinci saptaması ise bu edebiyatın ne Türk ne de Alman edebiyatının inceleme alanına girmesidir. Başka bir ifadeyle “Göçmen Edebiyatı” kavramı kendine özgü bir gelişim süreci göstermiştir. Bu nedenle “Göçmen Edebiyatı”nın hangi kültür ve hangi toplumun edebiyatının bir parçası olduğu sorunsalını doğurmaktadır. Dolayısıyla yazarların nereye ait olduklarının tercihi ellerinden alınmıştır. Konunun daha net anlaşılabilmesi için “Göçmen Edebiyatı” kavramını irdelemek gerekir. Bu bağlamda ilk önce “göçmen” kavramıyla birlikte “göç” kavramı üzerine durmakta yarar var. Her şeyden önce, *“kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek için başka ülkeye giden (kimse, aile veya topluluk),”* *“bir ülkeden bir başka ülkeye yerleşmek amacıyla giden kişi, aile ya da toplumsal küme”* ve *“genellikle yerleşmek amacıyla, bir yerleşim yerinden bir başka yerleşim yerine, bir ülkeden bir başka ülkeye gitme eylemi”* gibi hiçbir kötü, ayrımcı veya ırkçı anlam içermeyen ve “yerleşme” tasavvurunu içinde barındıran bir kavram söz konusudur (TDK Türkçe Sözlük).

Buradaki “göçmen” kavramı sadece oraya göç etmiş yazarları kapsamaz, aynı zamanda BPB'nin (Bundeszentrale für politische Bildung - Federal Siyasi Eğitim Merkezi) web sayfasındaki bilgiye göre “göçmen” geçmişi olan herkesi kapsamaktadır. BPB, Almanya'da doğmuş ve büyümüş Türkleri “göçmen” kavramıyla nitelendirdiği gibi, Almanya'daki edebiyat bilimciler de göçmen

geçmişini olan bütün yazarları “Göçmen Edebiyatı” çerçevesinde değerlendirmektedir. Nitekim günümüzdeki Türk - Alman yazarların eserleri üzerine yazılmış çoğu bilimsel makalede bu eserlerin “Göçmen Edebiyatı” kavramı altında irdelendiğine rastlamaktayız (Zengin, 2000, ss. 103-128).

Bu dönem içerisinde Aras Ören, Yüksel Pazarkaya, Kemal Kurt, Fakir Baykurt’un yanı sıra sonradan göç eden Emine Sevgi Özdamar, Şinasi Dikmen ve orada yetişmiş Zafer Şenocak, Yade Kara ve Hatice Akyün gibi yazarlar görmekteyiz. Bu kuşak Almanya’ya uyum sağlamış ve ilk dönemde olduğundan farklı olarak eserlerinde yabancı bir yerde bulunmanın beraberinde getirdiği yaşadıkları “kültür şoku” konusunu işlememişlerdir. Bunun dışında, Alman kültürüyle Türk kültürünü sentezleyerek eserlerini yazmışlardır. Yeni kuşak, birinci kuşaktan farklı olarak en büyük sorun olan “dil sorununu” çözmüş ve kendisini daha iyi ifade edebilmiştir. Ayrıca bu kuşaktaki insanlar yasal olarak sahip oldukları hakları da çok iyi öğrenmiş, memleket özlemini arka plana atmış, daha çok Almanya’da kendi yaşam biçimini kurmaya yönelmişlerdir. Bu dönem içerisinde değerlendirilen yazarların eserlerinde düz yazı hâkimdir. Dönemin en önemli özelliği, yazarların her iki dili ve kültürü bir arada kullanmasıdır. Buna bağlı olarak eserlerde büyük bir zenginleşme görülmektedir. Aras Ören, Kemal Kurt ve Zafer Şenocak gibi yazarlar eserlerinde göç ettikleri ülkede kendilerini nasıl hissettiklerini dile getirmiş, nereye ait olduklarını sorgulamışlardır. Şinasi Dikmen, *Hurra, Ich lebe in Deutschland* (1995) eserinde bu konuyu hicivli bir dille işlemektedir: “Türkisch sei meine Muttersprache, sagen mir alle. Was ist dann Deutsch? Ist Deutsch meine Stiefmuttersprache, oder meine Schwagersprache?” (Ören, 1995, s. 79). (Herkes bana ana dilin Türkçe diyor. O zaman Almanca ne? Almanca benim üvey ana dilim mi, ya da eniştemin dili mi?). Aynı şekilde Şenocak’ın *Senkrechte Meer* (1991), Ören’in *Wie die Spee in den Bosporus fließt* (1991) ve Levent Aktoprak’ın *Das Meer noch im Kopf* (1991) eserlerinde bu yaklaşıma

rastlanmaktadır (Şölçün, 2000, s. 142). Hatice Akyün'ün eserlerinde de sıkça işlenmiş bir konudur bu. Akyün, *Einmal Hans mit scharfer Soße* eserinde Almanların Türklere olumsuz bakışlarını ve bunun karşısında kendisinin nereye ait olduğunu ve kim olduğunu sorgulamaktadır. Eserinde bu sorgulamayı şu şekilde açıklamaktadır:

Zwar habe ich drei Jahre in der Türkei gelebt, bevor ich nach Deutschland kam, aber angesichts der folgenden dreiunddreißig Jahre sollte es reichen, Teil dieses Landes zu sein. Auch mit dem Begriff »Deutsche türkischer Herkunft« könnte ich leben. Aber am einfachsten wäre die Bezeichnung »Deutsche« (Akyün, 2008, s. 204).

Gerçi Almanya'ya gelmeden önce Türkiye'de üç sene kaldım. Fakat sonraki otuz üç senenin bu ülkenin bir parçası olmam için yetmesi gerekiyor. "Türk kökenli Alman" kavramıyla da yaşayabilirim. Fakat en basiti "Alman" olarak görülmektir.

Akyün için göçmenlik kavramı geçerli olup kendisi tarafından kabul görse de kendisini Alman olarak görme ve böyle nitelendirilme isteği ön plana çıkmaktadır.

Bu bağlamda günümüze yaklaştıkça özellikle Almanya'da büyüüp eğitim gören yazarların Türk kültüründen ve dilinden uzaklaştığı ve Alman diline ve kültürüne yakınlaştığı görülmektedir.

Günümüz: Alman-Türk yazarları – Kültür-aşırı Edebiyat veya Kültürlerarası Edebiyat

Günümüzdeki eserler, önceki dönem eserlerine göre daha farklı özellikler taşımaktadır. Bu dönem içerisinde "Kültürlerarası" kavramıyla tanımlanan Türk - Alman edebiyatında, klişeleşmiş olan Alman ve Türk imgesine değinme gereksinimi gibi çabaların ötesine geçilmekte, eserlerde "Konuk İşçi Edebiyatı" veya "Göçmen Edebiyatı"nın kalıplarının dışına çıkıldığı görülmektedir. Bu bağlamda bir Türk kökenli yazar kendi kültürünün temsilcisi olarak görülmemektedir. Kaldı ki kendi kültürüyle Alman kültürünün sentezinden oluşan bir eser yazmak zorunda da değildir. Yazar, çevresini algıladığı şekilde

dile getiren bir birey olarak algılanmalıdır (Hofmann, 2006, s. 29). Bu post-sömürgeci kuramının önemli isimlerinden biri olan Homi Bhabha, kültür boyutunu aşan ve yeni bir boyuta taşınan bir oluşum olarak görmektedir. Bhabha'nın "üçüncü boyut" olarak tanımlamadığı unsurların arasında ne Alman ne de Türk kültürü ön plana çıkmaktadır ve "üçüncü boyutta" tamamen farklı, yeni bir şey üretildiğini vurgulamaktadır. Bhabha'ya göre bir insanın kimliği, oluşum sürecinde kökeni sayesinde değil, farklılıkları algılayıp irdelemesi sayesinde oluşmaktadır. Bu kuram çerçevesinde, yeni üretilen eserler hem Alman hem de Türk okuyucuları provoke etmeli, onlara yeni bir bakış açısı kazandırmalıdır (Hofmann, 2006, s. 196). Bu çerçevede günümüzde "Kültür-aşırı" veya "Kültürlerarası" kavramıyla tanımlanan edebiyat iki kültürü de kapsayan, yeni bir "üçüncü boyut" olarak anlaşılmaktadır. Cemal Sakallı, bu bağlamda Emine Sevgi Özdamar'ın *Mutterzunge*'de (2006) geçen "gedrehte Zunge" (dönmüş dil) örneğinden yola çıkarak hem Almancaya hem de Türkçeye çevrilmesi zor yeni bir kavramdan bahsetmektedir. Nitekim her iki kültürü de yakından bilen Özdamar'ın ürettiği bu yeni kavramdan yola çıkarak Sakallı, "kültürler arası" kavramının tanımını yapmaktadır. Burada sadece dili değil, aynı zamanda eserin biçemi, konusu ve amacı kültürler arası özellikleri taşıyabilmektedir:

Heute wird der Terminus „interkulturelle Literatur“ verwendet – und dies durchaus zu Recht. Denn wenn auch zu konzedieren ist, dass letztlich jeder literarischer Text interkulturelle Bezüge aufweist, so kann Zafer Şenocaks Werk ebenso wie die gegenwärtige deutsch- türkische Literatur insgesamt doch mit besonderem Recht als interkulturell bezeichnet werden, weil es den deutschen Leser herausfordert, weil es ihm etwas abverlangt, was ihm immer noch schwer fällt: eine Begegnung mit dem Anderen und eine Reflexion über das, was er als deutsche Literatur und deutsche Identität begreift (Hofmann, 2006, s. 201).

Günümüzde çok haklı olarak "Kültürler Arası Edebiyat" kavramı kullanılmaktadır. Çünkü bütün edebî metinlerin kültürler arası özellikler taşıdığını kabul etmek gerekmektedir. Böylece günümüz Türk – Alman edebiyatında olduğu gibi Zafer Şenocak'ın eserleri de haklı olarak kültürler arası sayılabilmektedir. Çünkü o, Alman okurlarını zorluyor,

onlardan hâlâ zor olan bir şey talep ediyor: Ötekiyle karşılaşmayı ve Alman edebiyatı ile Alman kimliği konusunda düşünümü.

Genel bir yaklaşım sergileyen Hofmann, yazarın (aynı zamanda her iki kültürden etkilenmesi sonucunda) zaten “Kültürler Arası Edebiyat”ın bir parçası olması gerektiğini savunmaktadır. Burada bahsedilen “Kültür-aşırı Edebiyat” veya “Kültürler Arası Edebiyat” sadece biçim olarak eserlerin öz niteliklerini vurgulamamaktadır, aynı zamanda Türk – Alman edebiyatının yeni bir evreye girdiğini de göstermektedir. Nitekim “Göçmen Edebiyatı” içerisinde doğrudan çevrilen deyimler ve atasözlerinin artık iki kültürü de içerisinde barındıran yeni bir oluşum içerisinde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Hofmann’da görüldüğü gibi Alman edebiyat bilimcilerin, Türk – Alman yazarları farklı bir perspektiften inceledikleri görülmektedir.

Günümüzde yukarıda geçen “Kültür-aşırı Edebiyat” veya “Kültürler Arası Edebiyat” kavramlarının tanımlarına uymayan Türk – Alman yazarları da görülmektedir. Bu yazarlar, kökenlerine bağlı kalmadan ve ana dilin özelliklerinden hiç yararlanmadan eserler vermişlerdir. Bu özellik Türk kökenli yazarlardan Selim Özdoğan’ın ve Feridun Zaimoğlu’nun son eserlerinde görülmektedir. Selim Özdoğan *Im Juli* (2000), *Mehr* (2001), *Trinkgeld vom Schicksal* (2003), *Nirgendwo und Hormone* (2004), *Ein Spiel, das die Götter sich leisten* (2005); *Tourtagebuch* (2006), *Ein gutes Leben ist die beste Rache* (2007), *Die Tochter des Schmieds* (2008), *Es ist so einsam im Sattel, seit das Pferd tot ist* (2009), *Zwischen zwei Träumen* (2009) adlı eserlerinin hepsini Almanca yazmıştır. Türk kültürünün unsurlarından hemen hemen hiç yararlanmamıştır; bu Türkçeye bağlı olan dil oyunları kullanmamıştır. Genel olarak eserlerinde göçmen konusu yerine kendine özgü bir bakış açısı vardır. Nitekim *Im Juli* eserinde Türk ve Alman karakterler kullanmıştır. Fakat göçmenlik veya kültür ayrımı olgusunu ele almak için değil de Almanya’dan Türkiye’ye ve Türkiye’den Almanya’ya uzanan bir aşk hikâyesini anlatmak için

bu karakterleri kullanmıştır. Türkiye'yle ilgili olan *Die Tochter des Schmieds* "Kültürler arası" veya "Kültür-aşırı" tanımlamasına uyan yönleri sahip olmasına rağmen, "Göçmen Edebiyatı"nın bir konusunu ele aldığı söylenemez. Eserde göç kavramına çok kısa değinilmekle birlikte, genç bir Türk kızının hikâyesini Almanya'ya göç etmeden önce bitirmiştir. Özellikle son eseri olan *Zwischen zwei Träumen*'in, "Göçmen Edebiyatı," "Kültür-aşırı Edebiyat" veya "Kültürlerarası Edebiyat" kavramlarıyla ilintilendirilebilecek hiçbir özelliği yoktur ve daha önce yapılan tanımlamalara da uymamaktadır. Kurgunun içerisinde nadiren Türk kökenli bir karakterden söz edilmektedir. Eser bir bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde, bir Alman tarafından yazıldığı düşüncesini doğurmaktadır. Ne Türk deyim ve atasözü aktarımlarına ne de iki kültürün etkisinden doğan yeni kavramlara rastlanmaktadır. Yazarın ismi ve kökeni dışında Türk kültüründen yararlandığı söylemek güçtür. Benzer özellikler Feridun Zaimoğlu'nun son eseri *Hinterland*'da da (2009) görülebilir. Kitabın başlıca kahramanları Prag'da yaşayan Ferda ve Aneschka'dır. İkisi de arayış içerisinde. Bu arayış onları birbirinden ayrı olarak Prag, Berlin, İstanbul, Ankara ve Föhr'e sürüklemektedir. Bu yolculuk eserde masalımsı bir havayla anlatılmış, böylece eserin içerisinde cadılar, devler gibi figürler yer almış olup edebî bir tür olan masalın özelliklerinden yararlanılmıştır. Eserin Alman Romantik çağının etkisinde kaldığı görülmektedir. Zaimoğlu'nun bu eseri kısmen de olsa "Kültürler Arası Edebiyat"ın özelliklerini gösterse bile, bu iki kitaba bakıldığında "Kültürler Arası Edebiyat" veya "Kültür-aşırı Edebiyat" kavramının bu eserleri açıklamada yetersiz kaldığı görülmektedir.

Sonuç

Günümüze kadar içerik bakımından değişerek gelen yukarıda sıralandığı gibi "Göçmen Edebiyatı"ndan "Kültür-aşırı Edebiyat"a kadar kavramlar, sadece edebiyat eserlerinin biçimi ve içeriği hakkında değil, aynı zamanda Almanların Türklere olan bakışı hakkında bilgi vermektedir. Dolayısıyla "Konuk (-Misafir)

İşçi Edebiyatı” diye adlandırılan dönemi daha çok sosyo-politik açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Bir yandan Franco Biondi ve Rafik Schami gibi yazarlar “Konuk (Misafir) İşçi Edebiyatı” kavramını hicvedici bir şekilde “Misafirler çalıştırılmaz ki...” diye eleştirmektedirler. Öte yandan Zafer Şenocak “İş gücü demek, yedek parça demek değil. Onlar birer insan. Geçmiş bir tarihleri, kendilerine özgü birer dünyaları ve kültürleri var.” demiştir (Çoraklı, 2007, s. 46). Zaten günümüze yaklaştıkça işçi sınıfındaki Türklerin sayısı azalmaktadır. Bunun neticesinde bu kavram da işlevini yitirmiştir. İki ülke arasında kalma durumu ikinci kuşağın bir özelliğidir, yani “Göçmen Edebiyatı”nın konusudur. Bu durum göçmen yazarların her iki dili de iç içe kullanmasının başlıca sebebidir. “Karmaşık dil” (Sprachmix) diye adlandırılan bu özellik daha çok Almanları etkilemektedir, çünkü Türklere bir yenilik getirmez. “Göçmen Edebiyatı” kavramı “Konuk (Misafir) İşçi Edebiyatı”nda olduğu gibi eserlerin içerik ve biçimine bakılarak değil, daha çok sosyokültürel etkilerle ve kökene dayalı oluşturulmuştur. Nitekim günümüzde bazı Türk – Alman yazarlar göç, göçmenlik veya iki kültür arasında kalmış olma konularını işlememektedir. Bu durumda “Kültür-aşırı Edebiyat” veya “Kültürlerarası Edebiyat” gibi daha kapsamlı kavramlar ön plana çıkmaktadır. “Kültür-aşırı Edebiyat” veya “Kültürlerarası Edebiyat” kavramlarından Hofmann ne Alman ne de Türk edebiyatına bağlı yeni, üçüncü bir boyuta taşımadan bahsetmektedir. Burada “melez kimlik” kavramı ön plana çıkmaktadır (Hofmann, 2006, s. 13). Bütün eserleri kültürlerarası çerçevesinde değerlendiren Hofmann Türk–Alman eserlerini farklı bir boyuta taşımaktadır. Fakat diğer taraftan böyle genel bir kavramla Türk–Alman edebiyatını sınırlandırmaktadır. Fakat tarihsel süreç içerisinde Türk–Alman edebiyatı değerlendirildiğinde, her ne kadar “Göçmen Edebiyatı”ndan daha genel bir kavram olan “Kültürlerarası Edebiyat” kavramı kullanılsa da, eserlerdeki içerik ve biçim değişikliğini kavramlar bazında

açıklama yetersiz kalabilmektedir. Yazınsal eserleri bir alana hapsetmek çok tutarlı bir yaklaşım tarzı değildir.

Kaynakça

- Akyün, H. (2007). *Einmal Hans mit scharfer Soße: Leben in zwei Welten*. Berlin: Goldmann Verlag.
- Akyün, H. (2008). *Ali zum Dessert: Leben in einer neuen Welt*. Berlin: Goldmann Verlag.
- Aytaç, G. (1991). *Edebiyat Yazıları II*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Aytaç, G. (1995). *Edebiyat Yazıları III*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Bade, K. J., Oltmer, J. (15. Mart 2005). Flucht und Asyl seit 1990. http://www.bpb.de/themen/EX7ED8,0,0,Flucht_und_Asyl_seit_1990.html
- Baytekin, B. (1997). Über die Migrantenliteratur. *Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* (Sakarya Üniversitesi Matbaası, Seri: A-B), 1, 46-55.
- Biondi, F. ve Schami, R. (1981). *Literatur der Betroffenheit*. Bemerkungen zur Gastarbeiter- Literatur in: Christian Schaffernicht (Hrsg.) *Zu Hause in der Fremde*. Ein Ausländerlesebuch, Fischerhude, 124 - 125.
- Bosse, A. (1990). *Aras Ören*. In *Neues Handbuch der deutschen Gegenwartsliteratur seit 1945*, 482-483.
- Çoraklı, Ş. (2007). 1960'lı Yıllardan Sonra Almanya'da Oluşan Türk – Alman Yazını (Araf'taki Yazın). *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (38), 45-52.
- Die Bundeszentrale für politische Bildung (2007). *Die soziale Situation in Deutschland*

http://www1.bpb.de/wissen/NY3SWU,0,0,Bev%F6lkerung_mit_Migrationshint_ergrund_I.html

- Ekiz, T. (2007). Avrupa Türk Edebiyatı ve Bir Temsilcisi: Emine Sevgi Özdamar. *Çankaya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Journal of Arts and Sciences*, 7, 33-47.
- Frederking, M. (1985). Schreiben gegen Vorurteile. *Literatur türkischer Migranten in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: Express Edition.
- Kara, Y. (2004). *Selam Berlin*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Kaya, A. (2000). *Berlin'deki Küçük İstanbul*. Büke Yayınları.
- Kula, O. B. (1992). *Alman Kültüründe Türk İmgesi I*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Hofmann, M. (2006). *Interkulturelle Literaturwissenschaft: Eine Einführung*. Stuttgart: UTB Verlag.
- Norbert, G., Andrea J., Ayça P., Walter S.(2004). Die zweite Generation türkischer Migranten,
<http://www.presse.uni-oldenburg.de/einblicke/40/siebel.pdf>
- Özdamar, E. S. (1994). *Das Leben ist eine Karawanserei, hat zwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich raus*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag.
- Özdamar, E. S. (2006). *Mutterzunge*. Berlin: Rotbuch Verlag.
- Özdoğan, S. (2000). *Im Juli*. Hamburg: Europa Verlag.
- Özdoğan, S. (2008). *Die Tochter des Schmieds*. Berlin: Aufbau Tb Verlag.
- Özdoğan, S. (2008). *Zwischen Zwei Träumen*. Köln: Edition Lübbe Verlag.

Özyer, N. (1996). Der Beitrag türkischer Autoren zur zeitgenössischen deutschen Kinder- und Jugendliteratur. In: *Tagungsbeiträge des V. Türkischen Germanistik- Symposiums. Eskişehir*, (ss.75-82).

Pazarkaya, Y. (2007). Konuk işçiden kült yazarlara: Almanyalı Türklerin edebiyatı.

http://tr.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-671/_nr-7/_p-1/i.html

Pirinçci, A. (1992). *Der Rumpf*. Augsburg: Goldmann Verlag.

Pirinçci, A. (1989). *Felidae*. Berlin: Goldmann Verlag.

Reißlandt, C. (15 Mart 2005). Von der "Gastarbeiter"-Anwerbung zum Zuwanderungsgesetz, Die Bundeszentrale für politische Bildung

http://www1.bpb.de/themen/6XDUPY,2,0,Von_der_GastarbeiterAnwerbung_zum_Zuwanderungsgesetz.html

http://www.unijena.de/unijenamedia/Bilder/faculties/phil/germ_lit/Materialien/Horn/WS_2008-p-13889/Vorlesung7-p-13899.pdf

Şahin, S. (2001). Almanya'daki Türk Göçmen Edebiyatı ve Uyum Süreci. *Türk Kültürü*, 513-517.

Şahin, S. (2005). Alman Edebiyatında Atilla Motifi. *Türk Kültürü*, 104-108.

Şahin, S. (2005). Almanya'daki Türk Varlığı ve Türklerin Önümüzdeki Seçime Etkileri. *Türk Kültürü*, 215-218.

Şahin, S. (2006). Almanya'da Türk Mizah ve Hiciv Ustası: Şinasi Dikmen. *Türkiyat Araştırmaları*, 5, 129-134.

Sakallı, C. (2006). Der Beitrag Der Türkischen Germanistik Zur Interkulturellen Literaturwissenschaft. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (32), 186-192.

- Şinasi, D. (1989). *Wir werden das Knoblauchkind schon schaukeln*. Berlin: Express Edition Verlag.
- Şinasi, D. (1995). *Hurra, ich lebe in Deutschland*. München: Piper Verlag.
- Şölçün, S. (2000). *Literatur der türkischen Minderheit*. In: *Interkulturelle Literatur in Deutschland*, Stuttgart: J.B. Metzler, 135-153.
- Yıldız, B. (1975). *Alman Ekmeği*. İstanbul: İshak Matbaası.
- Yüksel, P. (1986). *Literatur ist Literatur*. In: Ackermann, Irmgard / Weinrich, H. (Hg.): *Eine nicht nur deutsche Literatur. Zur Standortbestimmung der "Ausländerliteratur"*. München, 59-64.
- Zaimoğlu, F. (2008). *Leyla*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- Zaimoğlu, F. (2009). *Hinterland*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag.
- Zengin, D. (2000). Göçmen Edebiyatı'nda Yeni Bir Yazar. Mehmet Kılıç ve "Fühle Dich Wie Zu Hause" Adlı Romanı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 103-128.

<http://www.tdk.gov.tr>